

De evolutie van het Taurobolium

door

ROBERT DUTHOY

Voor de historicus in het algemeen en meer bepaald voor de godsdiensthistoricus is de vierde eeuw een van de meest fascinerende perioden. In deze tijd situeert zich immers de definitieve doorbraak van het Christendom. Door Constantijn bij het begin van de eeuw officieel toegelaten, verwerft het vooraleer de eeuw teneinde is reeds het monopolie op religieus gebied. Dit dan uiteraard na een strijd tegen het paganisme die met de grootste verbetering werd gevoerd. Het incident om het altaar van de *Victoria* is daar een treffende illustratie van. Meer dan 20 jaar na de gebeurtenissen zal Prudentius er nog zijn *Contra Symmachum* aan wijden.

De literatuur betreffende deze strijd om de macht tussen een tanend paganisme en een van zijn macht bewust geworden Christendom is dan ook onoverzichtelijk geworden¹. De grote weerslag op wat de Westerse cultuur worden zal van de evolutie in de vierde eeuw en het feit dat het hier om een conflictsituatie gaat, verklaren enigszins waarom deze periode zo zeer de aandacht gaande heeft gehouden.

Wij spraken zoëven van een tanend paganisme. Toch zou men ongelijk hebben het weerstandsvermogen van de pagane erediensten te onderschatten. Een belangrijke rol werd hierbij gespeeld door de Kybelecultus. Naast en met de andere erediensten – die men als Oosterse of als mysteriegodsdiensten bestempelt – zoals het Mithracisme en de Isiscultus behoorde de Kybelecultus tot de voornamste opponenten van het Christendom. Vooral één van haar riten blijkt hierbij centraal te hebben gestaan: het *taurobolium*. Men hoeft slechts de lijst inscripties die een *taurobolium* vermelden uit de vierde eeuw te overlopen om zich hiervan te overtuigen. De namen die wij erop aantreffen zijn die van L.

1. Zie *The Conflict between Paganism and Christianity in the fourth Century*, Oxford 1963, uitgegeven door A. Momigliano, met opstellen van de uitgever, A. H. M. Jones, J. Vogt, E. A. Thompson, A. A. Barb, H. I. Marrou, P. Courcelle, H. Bloch. Voor wat de actie van Constantijn betreft, zie o.a. A. Alföldi, *The Conversion of Constantine*, Oxford 1948. Het optreden van Theodosius is behandeld in N. Q. King, *The Emperor Theodosius and the Establishment of Christianity*, London 1961.

Cornelius Scipio Oreitus², Clodius Hermogenianus³, Sextilius Agesilaus Aedesius⁴, Quintus Clodius Flavianus⁵, Ceionius Rufus Volusianus⁶. Dit zijn allen personen die zich bijzonder verdienstelijk hebben gemaakt in het verzet tegen de steeds maar verder schrijdende invloed van het Christendom⁷. Ook de schampere spot en het bijtend sarcasme waarmee Prudentius in de tiende hymne van zijn *Peristephanon*⁸ beschrijft hoe iemand plaats neemt in een put en daarboven een plankenvloer met gaatjes wordt gelegd en hoe verder dan boven die plankenvloer een stier wordt geslacht, zodat het bloed doorheen de openingen neersijpelt op de persoon on de put, wijst er eveneens op dat het de christenen niet ontgaan was dat deze rite een belangrijk wapen was in de hand van de tegenstander. Zelfs wanneer men rekening houdt met de gewoonte van Prudentius uitvoerige uitweidingen te verwerken in zijn poëzie⁹, dan nog blijft het feit dat deze christelijke auteur niet minder dan 50 verzen aan de beschrijving van deze plechtigheid besteedt, die tekenend zijn voor het belang dat aan het taurobolium werd gehecht, ook in de christelijke kringen.

Een nader onderzoek van deze rite – hiermee wordt zowel het *taurobolium* als het *criobolium* bedoeld, alleen gemakshalve zal in het vervolg enkel van het *taurobolium* gesproken worden – is dan ook niet zonder belang. Niet enkel omdat hierdoor mogelijk een beter inzicht in het conflict tussen paganisme en Christendom verworven wordt, maar tevens omdat het taurobolium herhaaldelijk ter sprake wordt gebracht bij twee andere twistvragen van de godsdienstgeschiedenis.

Een eerste twistvraag betreft de verhouding tussen de zogenaamde mysteriegodsdiensten en het Christendom¹⁰. Voorstanders van de theorie dat het Christendom zijn belangrijkste ritën heeft ontleend aan pagane gebruiken verwijzend graag naar het *taurobolium* dat als prototype voor het christelijk doopsel en zelfs voor de Eucharistie zou hebben gefungeerd. In zijn meest doorgedreven vorm wordt deze theorie door Loisy voorgehouden¹¹. In een meer

2. CIL VI 506.

3. CIL VI 499.

4. CIL VI 510.

5. CIL VI 501.

6. CIL VI 511.

7. H. Bloch, *The pagan revival in the West at the End of the fourth Century*, in het verzamelwerk geciteerd in noot 1, id., *A New Document of the Last Pagan Revival in the West*, *Harvard Theological Review* 38 (1945) 199-244.

8. Nrs. 1006-1050.

9. M. Lavarenne, *Etude sur la langue du poète Prudence*. Paris 1933.

10. P. Lambrechts, *De fenomenologische methode in de godsdienstwetenschap*, Brussel 1964, 13-15.

11. A. Loisy, *Les mystères païens et le mystère chrétien*, Paris 1930², 112-120.

gematigde versie vinden wij haar terug bij b.v. Reitzenstein¹². Over deze eerste twistvraag schreef L. Bouyer in 1953 een zeer verhelderend en lezenswaardig artikel¹³, waarin hij niet enkel de zaken op punt zet, maar daarenboven op overtuigende wijze aantoonst hoe dergelijke opvattingen betreffende een vermeende ontlening van alle ritën door het Christendom aan de mysteriegodsdiensden zijn ontstaan. Het *taurobolium* wordt in dit artikel evenwel niet ter sprake gebracht.

Een tweede probleem, waarbij het *taurobolium* dikwijls ten berde wordt gebracht, is de vraag of allerlei gebruiken en ideeën, geattesteerd in het late paganisme bij de Oosterse erediensten, onveranderd vanuit het Nabije Oosten werden overgenomen en of men bijgevolg mag aannemen dat bepaalde ritën in de vorm waarin zij in de derde of vierde eeuw worden beschreven, reeds eeuwen voordien werden uitgevoerd in hun land van oorsprong. Nog niet zo lang geleden stond het voor iedereen buiten kijf dat het antwoord op deze vraag positief diende te zijn. Onze illustere landgenoot Cumont is allicht de briljanste vertegenwoordiger van deze strekking. Tegen dit soms als een dogma beleden standpunt is inmiddels van meer dan één zijde kritiek losgekomen. In een reeks artikelen heeft Prof. P. Lambrechts¹⁴ de algemeengeldigheid van een dergelijke theorie aangevochten en aangetoond dat het niet opgaat zonder meer aan te nemen dat er geen evolutie kon plaats grijpen binnen deze erediensten. Ook bij deze discussie wordt het *taurobolium* geciteerd als een rite die, in de vorm door Prudentius beschreven, al dan niet uit het Oosten afkomstig was¹⁵.

Het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat het *taurobolium* ook buiten de kring van de specialisten van de antieke godsdiensten bekendheid heeft verworven. Men kan zelfs gerust stellen dat geen enkele algemene godsdienstgeschiedenis en geen enkel werk over vergelijkende godsdienstwetenschap nalaat deze rite te vermelden en er een eigen verklaring voor te geven¹⁶. In veel gevallen is

12. R. Reitzenstein, *Die hellenistischen Mysterienreligionen*, Leipzig 1927³, 22, 45, 46, 165.

13. L. Bouyer, Le salut dans les religions à mystères, *Revue des sciences religieuses*, 27 (1953) 1-16.

14. P. Lambrechts, Les fêtes „phrygiennes” le Cybèle et d’Attis, *Bulletin de l’Institut historique belge de Rome*, 27 (1952), 141-170, id., *Attis, van herdersknaap tot god*, Brussel 1962; id., o.c. (n. 10), id., *Attis en het feest der Hilariën*, Amsterdam, 1967.

15. F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, 1929⁴, 63-67; A. Loisy, o.c. (n. 11); H. Graillot, *Le culte de Cybèle*, Paris, 1912, 153-155.

16. W. Schepeleern, *Der Montanismus und die phrygische Kulte*, Tübingen 1929, 114-116; H. R. Willoughby, *Pagan Regeneration*, Chicago 1929, 130-132; C. Bailey, *Phases in the Religion of ancient Rome*, Berkeley 1932, 202-203; A. Schütze, *Mithrasmythen und Urchristentum*, Stuttgart 1960², 120-121; O. E. Briem, *Les*

deze echter niet op een directe bronnenstudie gebaseerd zodat de meest fantaisistische interpretaties worden aangetroffen. Het zijn dan natuurlijk deze zeer aanlokkelijke en door de band ook simplistische verklaringen die door de vulgarisatiewerken worden overgenomen en algemene bekendheid verwerven.

Vanzelfsprekend kan bij een overzicht van de literatuur betreffende het taurobolium enkel rekening gehouden worden met de opvattingen van diegenen die zich bij de studie van deze rite baseerden op het bronnenmateriaal. Volledigheidshalve en alleen ten documentairen titel vermelden wij Van Dale¹⁷, auteur van een *dissertatio* over het taurobolium verschenen in 1702, De Boze¹⁸ die in 1717 een artikel aan dit onderwerp wijdde en tenslotte een werkje van Kautz en Schmiedel¹⁹ uit 1738. Dit behoort tot wat men de prehistorie van de *Tauroboliumforschung* zou kunnen heten.

In deze *Forschung* kunnen *grosso modo* twee perioden worden onderscheiden: vóór en na 1888. Als grensdatum werd dit jaar genomen omdat in 1888 het eerste artikel van Cumont²⁰, aan dit onderwerp gewijd, verscheen.

De eerste periode vangt aan in 1844 met een studie van Chadruc de Crazannes²¹ die voornamelijk de inscripties uit Lectoure nader toelicht. Nadat de Boissieu²² en Boissier²³ terloops de taurobolia behandelden, sluit Sayous²⁴ deze periode af in 1887 met een interessante studie, die vooral hierom belangwekkend is omdat zij heel goed de stand van wetenschap resumeert op dat ogenblik. Volgens Sayous ontleent het taurobolium zijn betekenis aan de idee dat het bloed kracht bezit en deze ook mededeelt. Voorts maakt hij een onderscheid tussen taurobolia voor eigen rekening en taurobolia uitgevoerd ten gunste van de keizer. Het beoogde effect was de zuivering van de ziel ofwel de gezondheid.

sociétés secrètes de mystères, Paris 1941, 313; R. Pettazoni, *I misteri, saggio di una teoria storico religiosa*, Bologna 1924, 108.

17. A. Van Dale, *Dissertationes IX antiquitatibus quin et marmoribus cum Romanis tum potissimum Graecis illustrandis inservientes. Dissertatio I: De origine et ritibus sacri taurobolii*, Amstellodami 1702, 1-174.

18. De Boze, Explication d'une inscription antique où sont décrites les particularités des sacrifices appelez tauroboles, *Mémoires de littérature, tirez des registres de l'Académie royale des Inscriptions et Belles Lettres* II, Paris 1717, 475-509.

19. N. Kautz & J. Schmiedel, *De taurobolio*, Lipsiae 1738.

20. F. Cumont, Le taurobole et le culte d'Anahita, *Revue archéologique*, 12 (1888) 132-136.

21. Chadruc de Crazannes, Dissertation sur le taurobole et sur les inscriptions tauroboliques de la ville de Lectoure, *Mémoires de la société royale des antiquaires de France*, 13 (1837) 121-180.

22. J. de Boissieu, *Inscriptions antiques de Lyon*, Lyon 1846, 21-39.

23. G. Boissier, *La religion romaine d'Auguste aux Antonins*, I, Paris 1874, 412-417.

24. E. Sayous, Le taurobole, *Revue d'histoire des religions*, 16 (1887), 137-156.

Belangrijk is de idee dat het *taurobolium* misschien in Italië zelf zou zijn ontstaan.

In 1888 verscheen dan het eerste artikel van Cumont gewijd aan het *taurobolium*. De titel *Le taurobole et le culte d'Anahita* toont reeds duidelijk welke richting de *Forschung*, waarbij naast Cumont ook Graillot²⁵ en Espérandieu²⁶ moeten worden genoemd, voortaan uit zal gaan. Vertrekkend van zijn stelling dat de mysteriegodsdiensden hun elementen uit het Oosten, bij voorkeur uit het Mazdeïsme halen, was het voor Cumont een uitgemaakte zaak dat de Kybelecultus het *taurobolium* aan een andere eredienst had ontleend. Achtereenvolgens werden de *Anahita*- en de *Ma-Bellona*-cultus voorgesteld.

Een ander axioma voor Cumont was dat de riten in die Oosterse godsdiensden onveranderd zijn gebleven en dat getuigenissen uit de vierde eeuw eveneens gelden voor de vroegere tijden. Op het *taurobolium* toegepast, had dit tot gevolg dat de beschrijving van Prudentius ook opging voor de *taurobolia* van een half millennium voordien – althans wat de vorm betreft. Voor wat de verwachtingen aangaat, aanvaardt hij wel een evolutie²⁷. Deze had zich evenwel vrij vroeg voltrokken en in ieder geval lang voordat het *taurobolium* in het Westen werd geïmporteerd. Deze evolutie zou hierin hebben bestaan dat men van materiële naar vergeestelijkte verwachtingen was overgegaan.

Het is de verdienste van Graillot geweest in zijn nog niet geëvenaard, maar toch in verschillende opzichten sterk verouderd standaardwerk over Kybele een volledige lijst van de op dat ogenblik bekende *taurobolium*inscripties te hebben opgenomen²⁸. Voor Graillot is het *taurobolium* een rite die onveranderd uit het Oosten werd opgenomen en die deel uitmaakte van de Frygische mysteriën. Al bij al kan niet beweerd worden dat deze Kybele-specialist ons veel nieuws over het *taurobolium* bijbrengt.

De opvattingen van een Cumont en een Graillot zijn dan gemeengoed geworden, terwijl met de meer kritische opmerkingen, zoals die door Toutain²⁹, Espérandieu³⁰ en Zippel³¹ werden geformuleerd, omzeggens geen rekening werd gehouden. Eerstge-

25. H. Graillot, o.c. (n. 15).

26. E. Espérandieu, *Inscriptions antiques de Lectoure*, Auch-Paris 1892, 15-63, 14-128.

27. F. Cumont, o.c. (n. 15), 100-101.

28. H. Graillot, o.c. (n. 15), 179 n. 2.

29. J. Toutain, *Les cultes païens dans l'empire romain, II. Les cultes de l'empire romain*, Paris 1911, 84-89.

30. Zie n. 26.

31. G. Zippel, *Das Taurobolium, Festschrift zum fünfzigjährigen Doctorjubiläum Ludw. Friedländers*, Leipzig 1895, 498-520.

noemde verwierp de Frygische oorsprong van het *taurobolium*. In 1892 reeds sprak Espérandieu de idee uit dat het *taurobolium* in de loop van zijn bestaan geëvolueerd was. Nog duidelijker werd deze veronderstelling geformuleerd door Zippel in een opstel dat verscheen in het Festschrift Friedländer. De evolutie werd er nader gepreciseerd en kwam hierop neer dat het taurobolium zich van offer tot een wijding had ontwikkeld³². Zijn betoog dat niet altijd even consequent verloopt, is vooral belangrijk omdat voor de eerste maal aan de inscripties meer aandacht werd besteed. Deze ideeën worden door Hepding³³ overgenomen in zijn *Attis, seine Mythen und sein Kult*. Deze periode, tijdens dewelke ook Moore een tweetal artikels wijdde aan het taurobolium en wel meer speciaal aan de geldigheidsduur en de oorsprong ervan³⁴, en die verder gekenmerkt is door notities van Wissowa³⁵, Gruppe³⁶ en Rapp³⁷ in de grote handboeken en lexica, wordt afgesloten met het artikel van Oppermann³⁸ in de Real Encyclopedie, dat tevens de beste samenvatting is van de geldende mening op dat ogenblik. Deze *communis opinio*, hoofdzakelijk gebaseerd op de stellingen van Cumont en Graillot, kan als volgt worden samengevat :

1. De tekst van Prudentius geeft ons een betrouwbaar relaas van alle tauroboliumvieringen, ook van de *taurobolia* uit vroegere periodes.
2. Het *taurobolium* is uit het Oosten geïmporteerd. De meningen lopen echter uiteen aangaande de godsdienst waaraan de Kybele-cultus deze rite had ontleend.
3. Het *taurobolium* was een doopsel dat diegene die het ontving regenererde. Over de precieze betekenis die aan deze regeneratie moet worden gegeven, is men het oneens.

En dergelijk beeld voldeed aan de twee axiomata die in deze periode gelden : de ritus was uit het Oosten afkomstig en terzelfdertijd een tegenhanger en een voorloper van een Christelijke plechtigheid. Bovendien liet een dergelijk beeld toe het *taurobolium* te integreren in de cultus van een vegetatiegod Attis. Loisy zal, zoals gezegd, deze ideeën in hun meest extreme vorm uitwerken en populariseren.

32. o.c. (n. 31) ; 499-504.

33. H. Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult*, Giessen 1903, 196-201.

34. C. H. Moore, The Duration of the Efficacy of the Taurobolium, *Classical Philology* 19 (1924) 363-365 ; id. On the Origin of the Taurobolium, *Harvard Studies in Classical Philology*, 17 (1906) 43-48.

35. G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München 1912², 322-327.

36. O. Gruppe, *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte II*, München 1906, 1552-1554.

37. A. Rapp, *Roscher Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie*, ss.vv. Attis en Kybele.

38. H. Oppermann, Taurobolia in *RE IX*, Stuttgart 1934, 16-24.

Toch waren reeds op dat ogenblik door Lagrange³⁹ een aantal kritische bedenkingen naar voor gebracht die van aard waren om deze mooie constructie aan het wankelen te brengen. De grote Franse bijbelgeleerde wees erop dat de oudste inscripties, die uit Klein-Azië afkomstig zijn, enkel op een soort jachtspel alluderen en wat later op een gewoon stieroffer. Tevens liet hij duidelijk het verschil uitschijnen tussen het *taurobolium* en het Christelijk doopsel. Vooral met de beweringen van Loisy rekent hij af.

Ook Dey⁴⁰ verwierp de aanwezigheid van een geloof aan de wedergeboorte in de Kybelecultus door aan te tonen dat het niet opgaat de uitdrukking *in aeternum renatus* die slechts eenmaal, en dan nog zeer laat, voorkomt, als de weergave van een algemeen verbreide opvatting bij de Kybele-adepten te beschouwen. Voor *natalicium* kan hij een plausibele verklaring geven zonder op een geloof aan de wedergeboorte te moeten beroep doen.

Prof. Lambrechts⁴¹ zette de aldus begonnen aftakeling van het traditionele tauroboliumbeeld verder door een aantal premissen waarop dit beeld gebaseerd was, in twijfel te trekken. Aangetoond werd dat de onsterfelijkheidsgedachte pas laat binnendrong in de Kybelecultus en dat deze cultus, verre van een star onveranderlijk gegeven te zijn, een belangrijke evolutie had doorlopen in de persoon van Attis. Verder werd afdoend bewezen dat deze Attis allesbehalve een vegetatiegod was.

Een doctoraatsthesis uit 1942 van Rummens⁴² aan het *taurobolium* gewijd mag hier niet onvermeld worden gelaten. Deze studie, die niet werd gepubliceerd, heeft als voornaamste verdienste dat aan de inscripties de grootste plaats werd ingeruimd. Toch blijkt Rummens zich niet in voldoende mate te hebben kunnen losmaken van de traditionele visie, terwijl innerlijke contradicties en een gebrek aan consequentie hem eveneens kunnen worden aangewreven.

* * *

Tegenover deze zo uiteenlopende stellingen, dringt zich bijgevolg een nieuw, op de bronnen gebaseerd, onderzoek op. Het is evident dat het onmogelijk is binnen het kader van een tijdschrift-artikel alle resultaten van een dergelijk onderzoek mede te delen. Het is de bedoeling hier enkel het essentiële weer te geven en tevens te pogen een inzicht te verschaffen in de gevolgde werkwijze.

39. M. J. Lagrange, *Attis et le christianisme*, *Revue biblique*, 16 (1929) 419-480.

40. J. Dey, *Παλαιογενεολα*, Münster 1937, 65-86.

41. P. Lambrechts, *Attis, van herdersknaap tot god*, Brussel 1962.

42. A. Rummens, *Het taurobolium*, Leuven 1942, doctoraatsverhandeling onuitgegeven.

Welke bronnen staan te onzer beschikking? Vooreerst bezitten wij vier literaire⁴³ teksten, die uitdrukkelijk een *taurobolium* vermelden. De meest uitvoerige is ongetwijfeld een passage in de tiende hymne van het Peristephanon van Prudentius. Daarin geeft de christelijke apologeet een vrij gedetailleerde beschrijving van de plechtigheid. Firmicus Maternus wijdt in zijn *De Errore profanarum religionum* er een zestal lijnen aan terwijl wij in het *Carmen contra paganos* evenveel verzen daarover terugvinden. Volledigheidshalve vermelden wij nog de bewering van Aelius Lamprides dat keizer Heliogabalus eveneens het *taurobolium* ontving.

Naast deze, op Prudentius na, schaarse literaire gegevens beschikt men nog voor het ogenblik over 133 inscripties die de uitvoering van een *taurobolium* of *criobolium* of van beide tertzelfdertijd commemoreren⁴⁴. Uiteraard zijn deze inscripties erg beknopt en treft men nergens een uitvoerig relaas aan. De epigrafische getuigenissen bestrijken een periode die gaat van ca. 135 vóór Chr. tot 390 na Chr. Wat hun geografische spreiding aangaat stellen wij vast dat deze inscripties afkomstig zijn uit Klein-Azië (de vier oudste inscripties), Griekenland (twee zeer late getuigenissen), de Balkan (1 inscr.), *Belgica* (1 inscr.), *Germania* (1 inscr.), *Gallia* (52 inscr.), Iberisch Schiereiland (6 inscr.), Noord Africa (14 inscr.) en Italië (52 inscr.) waar voornamelijk Rome (24 inscr.) en Ostia (12 inscr.) sterk vertegenwoordigd zijn.

De gegevens, die de literaire getuigenissen ons verstrekken, zijn heel goed met elkaar in overeenstemming te brengen. Uitgangspunt is natuurlijk het gedetailleerde relaas van Prudentius waarvan hoger reeds het essentiële werd gegeven en waarop thans wat uitvoeriger kan worden ingegaan. Een put wordt gegraven waarboven een plankenvloer wordt geplaatst waarin openingen zijn geboord. In die kuil, en onder de plankenvloer, neemt een persoon plaats. Een stier wordt op de plankenvloer geleid en men ploft hem een dolk in de borst. Uit de wonde gulpt het bloed, komt op de plankenvloer terecht en sijpelt doorheen de reten op de persoon in de kuil. Naar het zeggen van Prudentius beijvert deze zich om zoveel mogelijk door het bloed besprenkeld te worden en schrikt hij er zelfs niet voor terug de mond te openen teneinde er zijn verhemelte mee te bevochtigen. Wanneer het dier is doodgebloed wordt het kring weggetrokken en komt de getaurobolieerde te

43. Iulius Firmicus Maternus, *De errore profanarum religionum*, 278; *Anonymi Carmen contra paganos*, 57-62; Ael. Lamprides, *Vita Heliogab.*, 7.1; Prudentius, *Peristh.* X, 1006-1050.

44. Deze inscripties zijn samengebracht in R. Duthoy, *The Taurobolium, Its Evolution and Terminology*, Leiden 1968.

voorschijn. De beschrijving sluit met de verzen : *Hunc inquinatum talibus contagiis tabo recentis sordidus piaculi, omnes salutant atque adorant eminus, vilis quod illum sanguis et bos mortuus. foedis latentem sub cavernis laverint*⁴⁵. Deze laatste verzen zijn belangrijk omdat hierin duidelijk gesteld wordt dat het beoogde effect van de plechtigheid een zuivering was. In het *Carmen contra paganos* vinden wij hiervan een confirmatie : *Vivere num speras viginti mundus in annos*⁴⁶. In deze verzen vernemen wij bovendien nog dat deze zuivering twintig jaar geldig was. Bij Firmicus Maternus staat enkel vermeld dat het om een besprenkeling met bloed gaat. Uit de onderlinge vergelijking van deze teksten mag met enige waarschijnlijkheid besloten worden, dat het taurobolium zich afspeelde volgens het relaas van Prudentius, althans in de tweede helft van de vierde eeuw, want men mag niet uit het oog verliezen dat het hier uitsluitend om auteurs gaat die uit deze periode stammen.

Zoals reeds gezegd bestrijken de inscripties een half millennium. Een oppervlakkig onderzoek van de inscripties laat ons toe deze periode te beperken tot 230 jaar, namelijk van 160 tot 390. Voorlopig mogen immers een vijftal inscripties buiten beschouwing gelaten worden die betrekking hebben op *taurobolia* en *criobolia* die niet tot de Kybelecultus behoren⁴⁷. Het zijn tevens de vijf oudste daterend respectievelijk uit ca. 135 vóór Chr., ca. 100 vóór Chr., 105 na Chr., en 134 na Chr. Vier ervan zijn uit Klein-Azië, de vijfde, ook de meest recente van het vijftal, is uit *Puteoli* afkomstig. Tenslotte onderscheiden zich deze inscripties nog van het gros van de inscripties doordat zij niet werden opgericht met de exclusieve bedoeling het *taurobolium* te memoreren. Het *taurobolium* wordt er eerder als iets bijkomstigs vermeld.

Kort samengevat kan bijgevolg gesteld worden :

1. De literaire getuigenissen stammen allen uit de tweede helft van de vierde eeuw.
2. Deze getuigenissen zijn heel goed met elkaar in overeenstemming te brengen.
3. De epigrafische getuigenissen die een metroacisch *taurobolium* commemoreren bestrijken een periode gaande van 160 na Chr. tot 390 na Chr.

Hieruit kunnen alvast twee conclusies worden getrokken op methodologisch vlak :

45. Prud. *Peristh.* X, 1046-1050.

46. *Carmen c. paganos*, 62.

47. AJA 39 (1935) 589-591 [1e e. voor chr.] ; IGRR IV 294 [135 voor Chr.] ; IGRR IV 494, 499, 500 [105 na Chr.] ; TAM, II 508 [1e e. voor Chr.], CIL X 1596 [134 na Chr.].

1. Het is onverantwoord *a priori* aan te nemen dat gegevens uit de literaire bronnen betrokken ook van toepassing zouden zijn op inscripties die tweehonderd jaar vroeger tot stand kwamen. Dit mag alleen worden verondersteld voor de inscripties uit de tweede helft van de vierde eeuw.
2. Het is duidelijk dat de aandacht voornamelijk naar de inscripties dient uit te gaan ; tenminste wanneer het de bedoeling is het taurobolium door de eeuwen heen te bestuderen.

Een studie van de inscripties brengt vrij spoedig aan het licht dat een aantal elementen telkens weer terug te vinden zijn op de inscripties. In de eerste plaats de vermelding van de godheid ter ere van wie het taurobolium wordt uitgevoerd. Vervolgens de benaming van de plechtigheid en tenslotte het werkwoord dat het voltrekken van de rite moet weergeven.

Naast deze drie elementen die omzeggens op alle inscripties terugkeren, is er op heel wat inscripties verder soms nog sprake van de kosten, de aanleiding en de intentie.

Als wij ons tot de hoofdlijnen beperken en details achterwege laten kan in verband met de vermelde godheden een onderscheid gemaakt worden tussen tauroboliuminscripties met de *Mater Deum* alleen en andere met de *Mater Deum* en Attis tezamen. Voor wat de benaming van de plechtigheid aangaat zijn er inscripties die het hebben over een *taurobolium*, andere over een *criobolium* en tenslotte een derde categorie waar zowel *taurobolium* als *criobolium* op worden vermeld. Alles wijst erop dat het criobolium zich alleen door het offerdier dat erbij betrokken was, onderscheidde van het *taurobolium*. In plaats van een stier werd, zoals de naam het aanduidt, een ram geofferd. Als werkwoorden worden op de inscripties hoofdzakelijk *facere*, *accipere*, *tradere* en *percipere* aangetroffen. De kosten worden aangegeven door uitdrukkingen als *sua pecunia*, *suo impendio*, *hostis suis*, *de suo* en *ex stipe conlata*. Aangaande de aanleiding tot het *taurobolium* zijn het woorden als *ex iussu matris deum*, *ex vaticinatione archigalli*, *imperio matris deum* en *ex voto* die ons nader inlichten. Tenslotte kan wat de intentie betreft gewezen worden op een groot aantal inscripties die de vermelding *pro salute*, meestal gevolgd door de naam van de keizer en zijn *domus divina*, bevatten. In enkele inscripties is er eveneens sprake van een *pro incolumitate*, een *pro reditu* of een *pro victoria* van de keizer. Tot zover een globaal overzicht van wat de inscripties ons mededelen.

Vermits de inscripties niettegenstaande hun betrekkelijke uniformiteit toch een aantal verschillen vertonen wat hun terminologie betreft moet men ervan afzien *de tauroboliuminscriptie* te bespre-

ken en dringt zich vanzelf de behoefte op aan een classificatie van deze inscripties die dan elk afzonderlijk kunnen worden besproken en toelaten het materiaal beter te overzien.

De capitale vraag is nu natuurlijk welk criterium dient aangewend worden om een relevante classificatie te bekomen die niet een loutere geestesconstructie is, maar integendeel aan een zekere realiteit beantwoordt.

Ons komt het voor dat alleen het werkwoord hiervoor in aanmerking komt. Drie methodologische overwegingen hebben ons bij de keuze van dit criterium geleid.

1. In de eerste plaats lijkt het ons voor de hand liggend dat op een inscriptie die een bepaalde gebeurtenis commemoreert op een beknopte wijze, de essentie van het gebeurde zal besloten liggen in het werkwoord. Verduidelijken wij dit even op een meer concrete wijze: Wanneer men vaststelt dat op de ene inscriptie staat *taurobolium fecit* en op een andere *taurobolium accepit* dan is men gerechtigd als werkhypothese aan te nemen dat hier twee uiteenlopende plechtigheden worden bedoeld. De traditionele indeling zoals Graillot en Oppermann die voorstaan, die een onderscheid maakt tussen *taurobolium pro salute* en *taurobolium* zonder *pro salute* lijkt heel wat minder goed te verdedigen, vermits het hier enkel om een intentie gaat, die niet *a priori* een weerslag moet hebben op het verloop van de rite.
2. Wanneer men het werkwoord als een indelingscriterium neemt, dan biedt dit het voordeel dat haast alle inscripties in een of andere categorie kunnen worden ondergebracht omdat 90% van de inscripties een werkwoord bevatten. Van methodologisch standpunt uit is een indeling volgens het al of niet voorkomen van *pro salute* heel wat minder gezond. Deze gaat immers uit van de – nog te bewijzen – veronderstelling dat waar de uitdrukking *pro salute* niet voorkomt op de inscriptie, deze intentie niet aanwezig was bij de dedicant. Dit is natuurlijk een argument *e silentio*.
3. Het derde argument ten gunste van de voorgestelde classificatie is het resultaat van de indeling dat wel zinvol blijkt te zijn. Men stelt namelijk vast dat voornamelijk drie werkwoorden voorkomen: *facere*, *accipere* en *tradere* die wij samen nemen en *percipere*. Een indeling van de inscripties volgens het gebruikte werkwoord brengt aan het licht dat de op deze wijze tot stand gekomen categorieën zich niet enkel onderscheiden door het verschillend werkwoord – wat vanzelfsprekend niets zou bewijzen – maar eveneens door een aantal bijkomstige

elementen zoals onmiddellijk zal worden aangetoond. Er is echter meer: de categorieën blijken tevens kronologisch op elkaar te volgen zodat niet langer meer van categorieën moet worden gesproken maar het woord fase mag worden gebruikt. *Facere* komt voor van 160 tot ca. 250, *accipere/tradere* van 228 tot 319 en *percipere* tenslotte van 305 tot 390⁴⁸. Met dit laatste werkwoord mag de uitdrukking *tauroboliatus*, die overigens binnen dezelfde tijdsgrenzen valt, worden gelijkgesteld⁴⁹. Achtereenvolgens zullen nu de drie categorieën van naderbij onderzocht worden. Het eerst komt de derde fase aan de beurt. De vraag die zich opdringt is of deze inscripties, die ongeveer uit dezelfde tijd stammen als de literaire bronnen, eveneens met die teksten in overeenstemming zijn te brengen. Het eerste wat opvalt is dat geen enkele inscriptie uitvoerig genoeg is om ons toe te laten ons een duidelijk beeld van het verloop van de plechtigheid te vormen. Wel kan in ieder geval worden gesteld dat zij het relaas van Prudentius niet tegenspreken. Het werkwoord *percipere* kan heel gemakkelijk op een dergelijke plechtigheid wijzen. Meer nog, een aantal inscripties bevestigen het gegeven uit het *Carmen contra paganos* dat het *taurobolium* en geldigheidsduur bezat van twintig jaar en herhaald kon worden. Er is vooreerst een inscriptie uit 376 waarin wij lezen *Faventius bis deni suscipit orbis ut mactet repetens aurata fronte bicornes*⁵⁰. Een inscriptie uit 383 bevat de uitdrukking *taurobolio criobolioque repetito*⁵¹, terwijl in 390 heel duidelijk te lezen staat *iterato viginti annis expletis tauroboli sui aram constituit et consecravit*⁵². Een nogal obscure inscriptie heeft het over een periode van 28 jaar⁵³. Over de interpretatie ervan is men het oneens⁵⁴.

Natuurlijk mag hier de beruchte inscriptie met de uitdrukking *taurobolio criobolioque in aeternum renatus*⁵⁵ niet achterwege worden gelaten. Dit koninginnekstuk van de voorstanders van een *taurobolium* als voorloper van de Christelijke sacramenten vinden wij in ieder werk dat van ver of nabij enige woorden aan het *taurobolium* wijdt. Meestal vergeet men eraan toe te voegen dat

48. Voor de lijst hiervan, zie R. Duthoy, o.c. (n. 44).

49. Dit blijkt uit 2 inscripties die Alfenius Ceionius Iulianus Kamenius betreffen. In CIL VI 1675 wordt hij *tauroboliatus* genoemd, terwijl in AE 1953 nr. 238 er sprake is van *taurobolio criobolioque perfecto*.

50. CIL VI 504.

51. CIL VI 502.

52. CIL VI 512.

53. AE 1923, nr. 29.

54. P. Fabre, *Mel. d'arch. et d'hist.* 40 (1923) 3-18; H. J. Rose, in *JHS* 43 (1923) 194-196 en *JHS* 45 (1925) 180-183; M. J. Lagrange in *Revue biblique* 36 (1927) 561-566.

55. CIL VI 510.

deze uitdrukking slechts een keer voorkomt en dan nog zeer laat, in 376⁵⁶.

Wij zien in deze uitdrukking dan ook eerder een op zichzelf staand geval dat niet mag worden veralgemeend. Op geen enkele andere inscriptie, in geen enkele literaire getuigenis vinden wij enige uitdrukking die met dat *renatus in aeternum* kan worden in verband gebracht. Wie ook maar enigszins op de hoogte is van de verbeterheid waarmee Christenen en heidenen elkaar in het haar zaten zal wel beseffen dat zowel de ene als de partij van een dergelijke verwachting zou hebben gesproken. De Christelijke apologeten zouden aan hun verontwaardiging over een dergelijke driestheid van de heidenen lucht hebben gegeven, terwijl de Kybele-aanhangers een zo sterk en degelijk wapen niet ongebruikt zouden hebben gelaten. Terecht ziet Lagrange⁵⁷ dan ook in deze uitlating een uitroep van een enthousiaste *tauroboliatus*, die wellicht de invloed van het Christendom had ondergaan.

Kan men de inscripties uit de derde fase bijgevolg heel goed in overeenstemming brengen met de literaire getuigenissen uit dezelfde periode, dan is het totaal andere indruk die men opdoet bij de studie van de inscripties uit de eerste fase met het werkwoord *facere*. Op zichzelf kan het gebruik van dit werkwoord niet worden aangewend als argument tegen de opvatting dat met deze inscripties eveneens een *fossa-taurobolium* wordt bedoeld. Dit werkwoord kan immers worden gebruikt om om het even welke plechtigheid aan te duiden. De inscripties die in deze categorie zijn ondergebracht – enkele zijn nogal uitvoerig – wijken evenwel zo sterk af van het patroon van de inscripties uit de zopas besproken derde fase dat men wel moet aannemen dat het hier om een andere plechtigheid gaat. Men ontkomt moeilijk aan de indruk dat men hier met een offer te doen heeft waarbij er hoegenaamd geen sprake was van een plechtigheid in de *fossa*. In deze richting wijzen volgende aanduidingen :

1. Op heel wat inscripties wordt de aanleiding tot het *taurobolium* aangegeven. Met welke termen dit gebeurt werd hierboven reeds gezegd. Alwie enigszins met inscripties vertrouwd is herkent inmiddels hierin de gebruikelijke termen van de andere offerinscripties. Op de inscripties van de derde fase ontbreekt dit element helemaal. *Ex vaticinatione archigalli*, dat eveneens af en toe wordt gebezigd, brengt ons een tekst uit de *Fragmen-*

56. M. J. Lagrange, o.c. (n. 39), 465-466. Typisch is de uitlating van F. Cumont, o.c. (n. 15), 64: *Celui qui s'y soumet est, comme le disent les inscriptions (cursief van ons) in aeternum renatus*. Voetnoot 71 van Cumont verwijst dan naar die ene inscriptie CIL VI 510.

57 M. J. Lagrange, o.c. (n. 39) 465-466.

ta Vaticana in herinnering waar sprake is van *sacra facere pro salute imperatoris ex vaticinatione archigalli* en die eveneens op offers alludeert ⁵⁸.

2. Op enkele inscripties wordt, in plaats van het woord *taurobolium*, *sacrum* gebruikt ⁵⁹. Nu is het natuurlijk zo dat *sacrum* op zichzelf meer dan een offer kan aanduiden, maar wanneer op een inscriptie uit Die te lezen staat *Matri Deum Magnae Idaeae sacrum tribus tauris fecerunt cum suis hostis et apparamentis omnibus* dan kan het offerkarakter toch moeilijk ontkend worden ⁶⁰.
3. De aandacht die bij de meeste inscripties besteed wordt aan de kosten en de nadruk waarmee de dedicant beweert dat hij zelf instond voor de kosten kan moeilijk in overeenstemming worden gebracht met een *fossa*-plechtigheid waar het eigenlijk van geen belang is met wiens stier of op wiens kosten de purificatie geschiedt.
4. De werkwoorden die naast *facere* op de inscripties voorkomen wijzen op een plechtig offer: *celebrare* ⁶¹, *inchoare* ⁶², *consummare* ⁶³ en *movere* ⁶⁴.
5. Ook de vaststelling dat onder diegenen die een *taurobolium* laten uitvoeren niet enkel individuele personen – overigens van heel wat lagere rang dan de dedicanten uit de derde periode – maar ook collectiviteiten worden aangetroffen zoals de *dendrophori Valentini* ⁶⁵, steden als de *R.P. Vocontiorum* ⁶⁶, ja zelfs provincies als de *Narbonensis* ⁶⁷ maakt het enigszins moeilijk aan een plechtigheid in de trant van deze uit het *Peristephanon* te denken. Het ligt heel wat meer voor de hand deze taurobolia als een offer te beschouwen.
6. Op zowat de helft van de inscripties van de eerste categorie wordt de intentie aangegeven met de woorden *pro salute* gevolgd door de naam van de regerende keizer. Over de precieze betekenis die aan *salus* moet worden gegeven kan hier niet worden uitgeweid. In ieder geval is dit eens te meer een element dat thuis hoort in de offersfeer.

Naast deze zes indicaties die niet enkel de inscripties van de

58. *De excusatione* § 148.

59. CIL XIV, 1567; 358, 357 *ob sacrum taurobo*[l]i.

60. CIL XII, 1567.

61. CIL XIII, 1; CIL XII, 4321.

62. CIL XII 1782; XIII 1753, 1754.

63. CIL XII, 1782; XIII, 1753, 1754.

64. CIL VIII 5524; IX 3014, 3025; XIV, 2790; AE 1895, 81.

65. CIL XII, 1744.

66. AE 1889, 81.

67. CIL XII, 4329.

eerste categorie van deze van de derde categorie onderscheiden maar daarenboven nog duidelijk aan een offer doen denken kan nog worden gewezen op het voorkomen van de vermelding van een plechtigheid met de *vires*⁶⁸ (de geslachtsorganen van het offerdier) op een viertal uitvoerige inscripties. Van een dergelijke ceremonie vinden wij geen spoor bij Prudentius. Uitdrukkingen als *publice celebrarunt*⁶⁹ en vermeldingen van plechtigheden die drie à vier dagen duurden⁷⁰ kunnen al even moeilijk met het relaas van Prudentius in overeenstemming gebracht worden.

Het is dan ook vrij duidelijk dat uit dit alles twee besluiten mogen worden getrokken :

1. De inscripties uit de eerste fase wijken helemaal af van deze der derde fase en gaan dan ook blijkbaar op een heel ander soort *taurobolium* terug.
2. Het soort *taurobolium* dat zij commemoreren is een stieroffer ter ere van Kybele.

Dat het in dit stadium wel degelijk om een stieroffer gaat wordt bevestigd door een vluchtig onderzoek van de premetroacische *taurobolia* die, kronologisch gezien, de eerste fase van de metroacische voorafgaan. Wij kunnen eruit opmaken dat het *taurobolium* of *criobolium* er aanvankelijk een soort imitatiejacht of jachtspel dat met een offer van de bij dit spel betrokken dieren werd besloten⁷¹. Op latere inscripties wordt het *taurobolium* midden de andere offers vermeld waarvoor bijdragen werden gestort⁷².

Nu blijft nog de tweede fase te onderzoeken tijdens dewelke zich de evolutie van offer naar zuiveringsplechtigheid heeft voltrokken. De inscripties die bij de tweede categorie werden ondergebracht bevatten minstens een van de volgende drie elementen : *accipere*, *tradere* en *cernus*. Op deze wijze worden een twintigtal inscripties bij elkaar gebracht waarvan de vroegste uit 228 en de laatste uit 319 dateert. Zij zijn afkomstig uit Lectoure⁷³ (8), Narbonne⁷⁴ (1), Utica⁷⁵, Mactar⁷⁶ (3), Beneventum⁷⁷ (5) en Rome⁷⁸ (1).

68. CIL V, 6961-6962 : *Viribus aeterni taurobolio* ; CIL XII, 1567 : *loco vires conditae* ; CIL XIII, 522-525 : *vires consecravit* ; CIL XIII, 573 *natalici viribus* ; CIL XIII 1751, *vires excepit, a vaticano transtulit*.

69. CIL XII, 4321.

70. CIL XII, 1782 ; XIII, 1753, 1754.

71. IGRR IV 294 ; AJA 39 (1935) 589-591 ; TAM II 508.

72. IGRR IV 494, 499-500.

73. CIL XIII, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519.

74. CIL XII 4326.

75. AE 1961, 201.

76. CIL VIII, 23.400, 23.401 ; AE 1955, 49.

77. CIL IX, 1538, 1539, 1540, 1541, 1542.

78. CIL VI, 508.

Een eerste vraag is of deze inscripties samen horen. Naar hun betekenis zijn *accipere* en *tradere* elkaars complement zoals trouwens reeds Zippel liet opmerken. Wat de *cernus* betreft, is er alleen op die inscripties van dit rituele voorwerp sprake waar ook het werkwoord *tradere* op voorkomt. Dit is het geval zowel in de jaren 235-238 te Utica⁷⁹ als in 319 te Rome⁸⁰. Van een toeval kan er hier bijgevolg moeilijk sprake zijn. Dat de drie elementen bij elkaar behoren wordt voorts bevestigd door de inscriptie uit Utica waar zij alle drie samen op voorkomen.

Waarom dan niet op alle inscripties *accipere*, *tradere* en *cernus* samen worden aangetroffen en hoe het komt dat de terminologie van de inscripties nogal uiteenloopt zal wat verder verklaard worden. Eerst zal gepoogd worden een antwoord te geven op de tweede vraag die als volgt kan worden geformuleerd: „Welk soort taurobolium wordt door deze inscripties herdacht?” Deze vraag valt uiteen in twee andere vragen: 1. Kan er worden aangetoond dat er een verschil is met de eerste en de derde fase? 2. Alluderen deze inscripties wel op een welbepaald soort *taurobolium*? De antwoorden op deze vragen zijn heel wat meer hypothetisch en de graad van zekerheid is bijgevolg heel wat geringer dan dit het geval was voor de eerste en de derde fase. De reden hiervan is dat men alleen beschikt over inscripties die in beknopte vorm zijn gesteld.

Het opduiken van nieuwe werkwoorden als *accipere* en *tradere* lijkt ons een voldoende reden om aan te nemen dat zich in de offerplechtigheid uit de eerste fase een wijziging heeft voorgedaan. Waarom zou men in Lectoure op de inscripties uit 176 het werkwoord *facere* hebben laten beitelen⁸¹ en een zeventigtal jaar later, in 241, *accipere*⁸². Deze vraag dringt zich nog meer op wanneer men vaststelt dat zelfs in 241 te Lectoure nog een inscriptie te vinden is waar de uitdrukking *facere pro salute* zich gehandhaaft heeft⁸³.

Dat aan de andere kant deze tweede fase moet onderscheiden worden van de derde blijkt hieruit dat *tradere* en *cernus* op de inscripties verschijnen en dan weer verdwijnen in de derde fase.

Daarmee is de vraag of er een verschil met de eerste en derde fase is aan te wijzen positief beantwoordt. Blijft nu nog de vraag

79. AE 1961, 201.

80. CIL VI, 508.

81. CIL XIII, 504, 505, 506, 507, 508, 509.

82. Cfr. n. 73.

83. CIL XIII, 510; in onze publicatie (cfr. n. 44) werd erop gewezen dat de mogelijkheid bestaat dat deze inscriptie duidt op het eerste deel van een plechtigheid (offer) waarvan de inscripties CIL XIII, 504, 505, 506, 507, 508 en 509, het tweede deel zouden commemoreren.

of al deze inscripties samen horen en zo ja hoe het komt dat zij geen sterker homogene vorm vertonen. Bij een kronologische rangschikking van de inscripties uit deze periode krijgt men, schematisch gezien, volgende evolutie :

1. dedicant *fecit taurobolium*, priester *tradit*⁸⁴ (Beneventum)
2. dedicant *accepit taurobolium*, priester *tradit*⁸⁵ (Utica, Narbo, Lectoure)
3. dedicant *percipit taurobolium*, priester *tradit*⁸⁶ (Rome).

Hieruit menen wij te mogen besluiten dat aanvankelijk het offerkarakter bewaard bleef maar dat een nieuwe rite – het *tradere* door een priester – eraan werd toegevoegd. Omdat *cernus* telkens samen met *tradere* voorkomt is het waarschijnlijk dat het object van dat *tradere* de *cernus* was. Wat nu precies de *cernus* was is niet zo duidelijk, want de gegevens over de *cernus* buiten het *taurobolium* zijn ver van eensluidend⁸⁷, terwijl over dit voorwerp in het *taurobolium* helemaal niets geweten is.

Indien men een dergelijke gang van zaken aanvaardt als hypothese, dan kan men heel goed aannemen dat de plechtigheid op verschillende wijzen kon worden weergegeven op de inscripties wat het gebrek aan eenvormigheid bij de inscripties uit de tweede fase zou verklaren. Volgende mogelijkheden boden zich aan de redacteuren van de inscripties :

1. Men kon het traditionele *facere* blijven gebruiken om het geheel van de plechtigheid weer te geven en *tradente sacerdote* eraan toevoegen om op het nieuwe onderdeel in de rite te wijzen. Dit is het geval te Beneventum⁸⁸ en te Mactar⁸⁹. In deze laatste localiteit is *facere* evenwel vervangen door *perficere*.
2. Men kon de nadruk leggen op het nieuwe element en hierbij de actie van de priester centraal stellen. Dan krijgt men de uitdrukking *ob taurobolium traditum a sacerdote*, met in de nominatief de naam van de dedicant. Iets dergelijks is het geval te Beneventum⁹⁰.
3. Men kon ook uitgaan van het standpunt van de dedicant om het nieuwe element te benadrukken. In dit geval leest men N(dedicant) *accepit taurobolium*. Voorbeelden hiervan vindt

84. CIL IX, 1538, 1540.

85. AE 1961 201 ; CIL XII, 4326 ; cfr. n. 73.

86. CIL VI, 508.

87. Zie H. G. Pringsheim, *Archäologische Beiträge zur Geschichte des Eleusinschen Kults*, München 1905, 69-78 ; P. Cintas, *La Kernophorie à Carthage*, CRAI, 1959, 115-119.

88. CIL IX 1538, 1540.

89. CIL VIII, 23.400 ; 23.401 ; AE 1955, 49.

90. CIL IX, 1541, 1542.

men te Lectoure⁹¹ en Narbo⁹². Het uitvoerigst en het duidelijkst is de plechtigheid weergegeven op de inscriptie uit Utica. Te Rome is *accipere* reeds vervangen door *percipere* wat dan meteen de schakel met de derde fase vormt.

Wij moeten erin berusten dat met de gegevens waarover wij beschikken onmogelijk een duidelijker beeld van het *taurobolium* in zijn tweede fase kunnen schetsen. Iedere poging daartoe moet teveel een beroep doen op de verbeelding. Dat het echter om een overgangsstadium gaat, valt moeilijk te ontkennen. Dit is wellicht de verklaring voor het wazige beeld dat uit de inscripties bekomen wordt. Aanvankelijk worden nog elementen uit de eerste fase aangetroffen: het werkwoord *facere* en de intentie *pro salute*, die beiden het offerkarakter van de plechtigheid onderlijnen. Geleidelijk wordt meer en meer de nadruk op *accipere* en de *cernus* gelegd. Deze *cernus* en ook het werkwoord *tradere* verdwijnen dan opnieuw in de derde fase. Maakte het invoeren van de afdaling in de *fossa* het gebruik van de *cernus* overbodig? Men kan er slechts naar gissen.

Zoals men kan vaststellen zijn nog niet alle problemen in verband met het *taurobolium* opgelost. Vele werden trouwens niet eens ter sprake gebracht. Zo werd niet gehandeld over de oorzaken van de evolutie, de oorsprong van deze rite, de archeologische inbreng, de verhouding tussen *taurobolium* en *criobolium*, de plaats van de *Mater Deum* en Attis om slechts enkele van de vragen die zich stellen te vermelden⁹³. Hier was het enkel de bedoeling het essentiële van de evolutie en dan in de eerste plaats het bestaan zelf van een evolutie te belichten en aan te tonen dat het niet langer opgaat zich bij de behandeling van de rite ervan af te maken met een verwijzing naar de tekst van Prudentius. Tenslotte zij erop gewezen dat wanneer nogal sterk de nadruk op een scherpe afbakening tussen de drie categorieën viel, dit alleen duidelijkheidshalve geschiedde en dat vanzelfsprekend de evolutie van offer naar zuiveringsplechtigheid zich *geleidelijk* heeft voltrokken.

91. Zie n. 73.

92. CIL XII, 4326.

93. Voor een meer uitvoerige bespreking van deze problemen verwijzen naar R. Duthoy, o.c. (44), id., La Minerva Berecyntia des inscriptions tauroboliques de Bénévent, *L'Antiquité Classique*, 35 (1966), 548-561; id. Traces archéologiques d'un taurobole à Zadar, *Latomus*, 27 (1968), 622-629.